

УДК 94 (477.73) + 296.2

Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період

У статті розкрито та проаналізовано діяльність громад єврейського віросповідання в перші повоєнні роки в рамках державної релігійної політики. З'ясовано кількість та стан культових будівель (синагог), їх використання, зв'язки з рабинатом Ізраїлю. Доведено, що влада намагалася навіть в період потепління державно-церковних відносин стримувати та контролювати діяльність та розвиток громад даного культу.

Ключові слова: єврейські релігійні громади, антирелігійна політика, синагога, ЄАК.

The article revealed and analyzed the activities of the communities of the Jewish religion in the first post-war years in the framework of the state's religious policy. Regarding the quantity and condition of the Church buildings (synagogues), their use of communication with the chief Rabbinate of Israel. It was proved that the authority tried even during the warming of church-state relations constrain and control the activities and community development of the cult.

Key words: Jewish religious community, antireligious policy, the synagogue, the Jewish anti-fascist Committee

Україна є багатонаціональною державою, що і зумовлює таке релігійне розмаїття в середині держави. Релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2013 р. представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 36 995 релігійних організацій, в тому числі 87 центрів та 295 управлінь, 35 460 релігійних громад (справами церкви опікується 31 313 священнослужителів), 500 монастирів (чернечий послух несуть 6 834 ченці), 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних заклади (навчається 19 752 слухачі), 13 157 недільних шкіл. Висвітленням релігійного життя займаються 384 церковних друкованих засобів масової інформації. Для проведення богослужінь релігійні організації використовують 23 814 культових та пристосованих під молитовні будівлі.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій свідчить, що розширення релігійної мережі за останні чотири роки набуло усталеного характеру, перебуває у межах до 2%. та демонструє тенденцію до зменшення такого приросту. У 2012 р. мережа релігійних організацій, порівняно з попереднім роком зросла на 1,4 %, тоді як у 2011 р. цей показник становив 1,8 %, у 2010 р. – 1,9 %, у 2009 р. – 2,0 %, у 2008 р. – 1,8 % [14].

Сьогодні священнослужителів запрошують у світські навчальні заклади. При багатьох вищих навчальних закладах України функціонують церковні освітні підрозділи. Так, на базі Міжнародної

Академії управління персоналом (МАУП) діє кафедра теології, при Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова відкрито регентське відділення, де студенти мають змогу отримати ази богословської освіти. При Інституті журналістики Київського Національного університету імені Т.Г.Шевченка читається курс лекцій з основ православної журналістики [16]. Наказом № 263/01-03 від 30 грудня 2013 р. ректора ДВНЗ «Ужгородський національний університет», професора Ф. Ващука у структурі вишу утворений новий підрозділ – Науково-дослідний інститут державно-конфесійного права та державно-церковних відносин. Також студенти вищих навчальних закладів України, різних за напрямом підготовки, слухають курс лекцій з дисципліни «Релігієзнавство».

Але таке ставлення до релігійного життя в Україні було не завжди і стосувалося не всіх конфесій. Це стосується, зокрема діяльності громад юдейського культу.

Це можна простежити навіть за кількістю досліджень науковців. Так, радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму у суспільному житті. У працях таких дослідників як Г. Баканурський [1], М. Беленький [2], М. Шахнович [31], А. Едельман [32; 33] переважно містилася критика юдейського віровчення, а такі важливі проблеми як динаміка розвитку релігійних єврейських громад, напрями їх

місіонерської діяльності розглядалися поверхово і тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950-х - 1980-х років репрезентована, здебільшого, працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) та діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не становлять особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники: В. Войналович [7], В. Єленський, В. Васильєв [5; 12], С. Пілкінгтон [22], М. Тяглий [24], С. Давидович [10], Я. Хонігсман [26], Л. Бернштейн [3], І. Крейзман [19], І. Зисельс [13], Ф. Винокурова [6], В. Матвеев [20]. У контексті нашої теми (аналізуючи окремі аспекти релігійного буття малих народів України) працюють також А. Колодний [18], Л. Филипович [25], П. Яроцький, П. Павленко [17; 21].

На сучасному етапі даною проблематикою опікується Інститут Юдаїки (м. Київ). В програмі Інституту близько 30 проєктів. Серед них ряд дослідницьких проєктів, масштабна історико-архівна програма, вивчення усної історії, інтегральні проєкти, такі, як створення Енциклопедії «Українське єврейство», концептуальні тематичні експозиції, тощо.

За час існування інститутом було видано більш ніж 50 книг по історії та культурі євреїв на території України та за її межами. Регулярні видання інституту – літературно-публіцистичний альманах «Єгупець» та єврейські арт-календарі. Інститут також реалізує соціологічні, політологічні програми (моніторинги), проводить велику громадську роботу, організовує художні виставки, семінари, лекторії, щорічний фестиваль єврейського кіно, та т.і. Важливою частиною роботи інституту є проведення щорічної міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи». У конференції беруть участь дослідники юдаїки з різних міст України, з Росії, Ізраїлю Америки, Польщі та інших країн. Щорічно видається збірка матеріалів конференції [15].

Юдейські релігійні громади завжди мали вирішальне значення для збереження історичних і духовних традицій єврейського

народу, його консолідації та етнічної самоорганізації. За умов відсутності будь-яких національних громадських об'єднань чи культурно-освітніх інституцій їхня діяльність набувала особливої ваги. Не обмежуючись суто релігійною сферою, юдейські громади реалізовували значні соціальні, благодійницькі, культурні та виховні функції, всіляко опираючись утилкам і переслідуванням владних структур.

Чільне місце в планах заходів органів державної влади з контролю за діяльністю релігійних культів посідала «боротьба з націоналістичними проявами», зокрема в громадах єврейського віросповідання. Так дійсно, певне потепління державно-церковних взаємин перших повоєнних років не стосувалося єврейського культу. Боротьба з «космополітами», що набрала в Україні особливого розмаху і мала неприховану антисемітську спрямованість, призвела до закриття щойно відроджених єврейських культурно-освітніх закладів, унеможливила подальше існування синагог як центрів національно-культурного і релігійного життя. На думку влади, це пов'язано, перш за все, з тим, що багато громад використовувалися нецерковними елементами, які обіймаючи керівні посади в громаді, займалися зовсім неприцанними релігійній громаді функціями, перетворюючи «синагоги в гнізда націоналістичних проявів».

В цілому по Україні за «невластиву релігійній громаді діяльність» закрито синагоги в Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську та інших містах. Загалом у період з 1948 до 1956 р. припинили діяльність 18 синагог в УРСР [27, арк. 93].

Щодо південних областей України, то тут варто звернути увагу на Одеську область. Так, в період з березня 1950 – січень 1951 р. по Одещині прокотилася хвиля репресій проти «сіоністів» і «космополітів». У місті почалися арешти єврейських письменників та інших представників єврейської інтелігенції – як «шпигунів США», «космополітів», «буржуазних націоналістів – сіоністів», «популяризаторів американської буржуазної літератури». До їх числа потрапили поети та члени САК Айзик Губерман (голова Одеського відділення Союзу радянських письменників) і Ханан Вайнерман, письменники Ірма Друкер і Ноте (Натан) Лур'є. Їм інкримінувалася організація «націоналістичних сіоністських збіговиськ під виглядом літературних вечорів», «антирадянська агітація» та «зв'язок з

американською розвідкою». За цією ж справою проходили й інші єврейські діячі культури і освіти Одещини: викладач будівельного технікуму, історик Х.-Г. Л. Хейфец, директор школи робітничої молоді, літератор М.І. Міндель, вчитель і музикант Х.Л. Ташлицький, художник, викладач архітектурно-художнього училища З.-А. М. Мерхер, актор і завідувач клубу І.Н. Пясецький, журналіст і голова артлі С.Б. Алек. За постановою особливої наради при МДБ СРСР всі вони отримали по 10-15 років таборів. Відбували ув'язнення в Магадані, Норільську, Комсомольську-на-Амурі, Явасі. Лише наприкінці 1955 р. Центральна комісія з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини прийняла рішення про припинення їхньої справи та звільнення ув'язнених з таборів [23, с.145].

Щодо м. Миколаєва то тут, до 1936 р. діяло 23 синагоги. Станом на 1 січня 1954 р. діючою залишилася лише одна. Будівлі 22 закритих синагог, за клопотанням віруючих, використовуються під ряд установ та організацій міста: Театр юного глядача, Краєзнавчий музей, гуртожитки, Будинок піонерів, трикотажну фабрику, кінотеатр «Піонер», житло [11, арк. 18].

Уповноваженим Ради у справах релігійних культів по Миколаївській області виявлено, що в Березнегуватському районі Миколаївської області було 4 синагоги: в с. Березнегувате – 1, закрита в 1924 р., приміщення мало використовуватися під будинок культури, але використовується Райпотребрадою під склад; в с. Романівка, Федорівської сільради – 2, закритих в 1928 р. До Великої вітчизняної війни одна використовувалася під клуб, друга під колгоспну комору. В 1954 р. одна так і використовувалася під колгоспну комору, а друга – під стайню. Всі три будівлі виявлених в районі синагог потребують капітального ремонту. Ще одна синагога знаходилася в с. Нагартава, була закрита 1924 р., до Великої Вітчизняної війни використовувалася під клуб, за період німецької окупації остаточно зруйнована й самої будівлі вже не існує. Потреба у відкритті синагоги відсутня оскільки єврейського населення в районі немає [11, арк. 20].

Міськрада м. Первомайськ про використання недіючих та закритих молитовних будинків різних релігійних культів повідомила: Синагога по

вул. Сталіна, 22, закрита в 1924 р. Постановою Окрвиконкому, мала використовуватися під казарми військових частин, проте використовується під столову офіцерського складу; Синагога по вул. Дзержинського, 19, закрита в 1925 р. у зв'язку з відмовою общини від укладання договору. Будівля використовується під контору Горсмешпоргу та універмаг; Синагога по вул. Коха, 15, закрита в 1941 р., будівля зруйнована під час окупації; Синагога по вул. Краснофлотській, 18, закрита в 1934 р. у зв'язку з відмовою общини від укладання договору, будівля використовується під районний будинок культури [11, арк. 34].

Доволі прикметним є те, що настрої вищого керівництва щодо релігійної політики не позначилися на виявленні релігійності єврейського населення. По закінченню війни їх активність не зменшується. Велика кількість відвідувачів синагог спостерігалася лише на великі свята, так по суботах та в під час незначних свят їх могло бути в кількадесят разів менше. Зокрема, в середині 1950-х років у Києві в такі святкові дні як іудейський Новий рік, Куші, Судний день синагогу відвідувало від 10 тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідування становило 150–2 тис. осіб [4, с. 262]. Так, багато віруючих відвідало синагоги у період осінніх релігійних свят. У Судний день синагоги у Херсоні відвідали у 1953 р. – 4 тис., а 1956-го – понад 5 тис.; у Жмеринці відповідно – до 700 і 1200 осіб; у Києві синагогу в 1954 р. відвідало до 3 тис. осіб, а 1956 р. – до 3,5 тис.; у Львові відповідно – 3 і 4 тис. В Одесі синагогу в найбільші осінні свята 1949 р. відвідало до 10 тис. осіб [4, с. 262]. Багато віруючих не вміщалися в синагогах і залишалися у дворі або на вулиці [29, арк. 260].

В цей період проведено кампанію боротьби з єврейською національною символікою, яка, як вважалося, мала суто сіоністський характер. Заборонялося виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Щита Давида. Їх знімали з кіотів та інших реліквій, що знаходились у синагогах. Влада всіма засобами перешкоджала юдейським громадам проводити впорядкування кладовищ. Усе це припинувало національні почуття євреїв.

Окремі дослідники припускають, що однією з причин проведення цієї кампанії в СРСР був радикальний антисемітизм самого

Й. Сталіна [8, с. 193]. Однак причини більш глибокі: нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувались у той час в СРСР, і спрямовувалися на викорінення всього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Уже в перші роки десталінізації змінилося на краще становище єврейських громад у країні. Так, у середині 1955 р. в Україні зареєстровано 41 іудейську громаду, що налічувала близько 100 тис. осіб. Природно, що наявна кількість синагог не могла задовольнити духовні потреби усіх віруючих-євреїв. Тому в республіці паралельно діяли міньяни (термін «міньян» означає кворум, це група старших 13 років чоловіків-іудеїв кількістю не менше як 10 осіб, тобто достатньою для колективного моління). Офіційний статус міньянів не оформлювався владою. Більшість із них його й не домагалася. Для багатьох таких спільнот, утворених віруючими похилого віку, процедури, пов'язані з реєстрацією, були надто клопітними, а іноді й непосильними [17, с. 436]. В умовах «лібералізації» значно зросла відвідуваність синагог. Що є характерним і для Одеси, Херсону в означений період.

Індикатором змін у відносинах між державою та єврейськими громадами може слугувати той факт, що віруючим іудеям вдалося отримати дозвіл на випікання маці в пекарнях промкооперації та державних хлібозаводів і продаж через магазини місцевої торгівлі [30, арк. 96]. Ще одним важливим явищем у житті українських іудеїв в досліджуваній період стало поживлення зв'язків із рабинатом Ізраїлю. В перші роки «відлиги» звітки почали надходити посилки з ритуальними есригами (видом лимонів), адасимами (видом засушених гілок пальм), мацою, вітальні телеграми, запрошення.

Восени 1955 р. вперше по 10 есригів і 20 адасимів отримали громади євреїв у Львові та Києві. Чутка про цю подію швидко розійшлася по Україні й навіть за її межами. З інших областей, а також із Тбілісі, зверталися громади з проханнями надіслати хоча б по одному есригу [28, арк. 164]. З кожним роком кількість таких посилок зростала: в 1955 р. в СРСР їх отримано 14; у 1956 р. – 25; у 1957 р. – 34 [9, арк. 100]. Надходили вони на адреси не лише великих громад, але навіть дрібних і незареєстрованих груп [29, арк. 259].

У той же час література, яку надсилали з Ізраїлю до різних релігійних громад у СРСР, вилучалася. У 1957 р. рабинат Ізраїлю направив 40 посилок із єврейськими молитовниками по 9–13 однакових примірників, а головний рабин Ізраїлю Герцог відіслав рабину хоральної синагоги в Москву Левіну 110 примірників різної релігійної літератури. Жодна з цих книг адресатами не була отримана [9, арк. 100].

Отже, як бачимо, політика радянської держави щодо релігійних громад юдейського віросповідання була неоднозначною. Хоча можна виділити одну особливість, влада намагалася навіть в період потепління державно-церковних відносин стримувати та контролювати діяльність та розвиток громад даного культу.

1. Баканурский Г.Л. Иудаизм и современность / Г.Л. Баканурский. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
2. Беленький М.С. Современный иудаизм / М.С. Беленький. – М.: Знание, 1972. – 64 с.
3. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л.Е. Беренштейн. – К.: Наукова Думка, 1996. – 340 с.
4. Бондарчук П.М. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні в повоєнний період / Петро Миколайович Бондарчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – № 15. – С. 252-266.
5. Васильев В.Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / В.Ю. Васильев, П.Н. Кравченко, Р.Ю. Подкур. – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
6. Винокурова Ф. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40-50 гг.) (Обзор архивных источников: по документам материалам госархива Винницкой области) / Ф. Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи - К.: Наукова Думка, 2000. – С.312-313.
7. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політичний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
8. Горовский Ф.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман, С.Я. Елисаветский. — Ч. II. – К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1995. – 268 с.
9. Государственный архив РФ, ф. Р.6991, оп. 4, д. 78, л. 211.
10. Давидович С. Голокост та історики / С. Давидович // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост. – К.: Генеза, 2000. – 182 с.

11. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-4758, оп. 1, спр. 30, арк. 139.
12. Єленський В. Іудаїзм на Україні. Історичний нарис / В. Єленський. – К.: Знання, 1991. – 86 с.
13. Зисельс И. Развитие общинного процесса в Украине / И. Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1. – С. 17.
14. Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2012 рік). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/327651>
15. Інститут Юдаїки – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/IndexUkr.htm>
16. Іоасаф (Губень), архимандрит. Повернення симфонії у церковно-державні стосунки, як запорука стабільного розвитку України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archiv.orthodoxy.org.ua>
17. Історія релігії в Україні: навчальний посібник. / [за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького]. – К.: Знання, 1999. – 735 с
18. Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності / А. Колодний // Толерантність: сфера міжконфесійних відносин: релігієзнавчий аналіз. – К.: Світ знань, 2004. – С. 31-45.
19. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины / И. Крейзман // Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994). – К.: Світ знань, 1995. – С. 98-103.
20. Матвеев В.І. Сучасний іудаїзм і проблеми єврейської самоідентифікації в Україні / В.І. Матвеев // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: Наук. Щорічник / [за заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К.: Світ знань, 2003. – С. 101-111.
21. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / П. Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / [під заг. ред. Л.О. Пилиповича]. – К.: Наук. Думка, 2006. – 287 с.
22. Пилкингтон С.М. Иудаизм / С.М. Пилкингтон; [пер с англ. Е.Г. Вогдановой]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 320 с.
23. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга 1. / [упор. Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський]. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с.
24. Тяглий М. Холокост єврейських общин Крима в документах ГА АРК / М. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С. 5-12.
25. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л.О. Филипович. – К.: Світ знань, 2000. – 333 с.
26. Хонигсман Я.С. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галичини, Західної Буковини Закарпаття в 1933-1945 гг. / Я.С. Хонигсман. – Львів: Провіта, 1998. – 312 с.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1., оп. 23, спр. 5667, арк. 417.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4038, арк. 320.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 300.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 425.
31. Шахнович М.И. Закат иудейской религии / М.И. Шахнович. – Л.: Лениздат, 1966. – 243 с.
32. Эдельман А.И. Иудаизм: прошлое без будущего / А.И. Эдельман. – Ужгород: Карпаты, 1977. – 103 с.
33. Эдельман А.И. Современность и иудаизм / А.И. Эдельман. – Ужгород: Карпаты, 1970. – 96 с.

Ніна Марченко

УДК 94(477)

Дух буття українського народу у науковій спадщині П.Чубинського

У етнографо-фольклорному доробку П. Чубинського зібрано не лише матеріальне і духовне надбання народу, а й вимальовуються основи соціологічних досліджень, простежуються основи сучасних досліджень з галузі антропології, мовознавства, культурології та міжкультурної комунікації.

Ключові слова: духовна спадщина, етнографо-фольклорний доробок

The article deals with ethnographical and folkloric works of P. Chubynsky, who was one of the famous scientists on the 19-th century. In his works can be retrace the grounds of modern trends in the development of the humanities and the social sciences – in linguistic, in anthropology, in studies of culture and cross-cultural communication.

Key words: spiritual heritage, ethnographic and folklore heritage